

VLADO KOTNIK¹

Misliti intervju: k epistemologiji neke intersubjektivne terenske metode (2. del)

Izveček: Prispevek predstavlja nadaljevanje članka “Misliti intervju: K epistemologiji neke intersubjektivne terenske metode (1. del)”, katerega rdeča nit je nenehna prilagodljivost, spremenljivost in zamenljivost subjektivnih in objektivnih pozicij, ki jih v intervjuju vzpostavljata raziskovalec in informator. Da bi lažje razumeli fluidno, fleksibilno in priložnostno skonstruiranost tega interpersonalnega razmerja v intervjujski situaciji, članek nadaljuje s predstavitvijo perspektiv, utemeljenih na uveljavljenih teorijah nekaterih nosilnih mislecev s področja družboslovja in humanistike, ki so lahko v pomoč pri refleksiji položajev, vlog, investicij in početij obeh protagonistov intervjujskega dogodka: diskurzivna perspektiva, podprta s teorijo oblasti (Michel Foucault); psihoanalitična perspektiva, osrediščena okrog teorije nezavednega (Sigmund Freud); etnografska perspektiva, okronana s teorijo refleksivnosti (Pierre Bourdieu); mnemonična perspektiva, osnovana na teoriji spomina (Maurice Halbwachs); dramaturška perspektiva, oprta na teorijo interakcije (Erving Goffman). Omenjene perspektive so lahko v pomoč pri projektiranju in organiziranju terenskega dela kakor tudi pri nadaljnjem zbiranju in obdelavi empiričnih podatkov kvalitativnega tipa, pridobljenih na intervjujski način.

Ključne besede: intervju, terensko delo, raziskovalne metode, etnografija, antropologija

UDK 303.62:165

¹Dr. Vlado Kotnik je izredni profesor za področje antropologije in predavatelj medijskih študijev na Oddelku za medijske študije Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem v Kopru. E-naslov: vlado.kotnik@guest.arnes.si.

Thinking the Interview: On the Epistemology of an Intersubjective Field Method (Part II)

Abstract: The paper continues the article “Thinking the Interview: On the Epistemology of an Intersubjective Field Method (Part I)”, which focuses on the constant adaptability, changeability and interchangeability of the subject and object positions which are practised by researcher and informant in an interview. In order to understand better the fluid, flexible and circumstantial construction of this particular interpersonal relationship within an interview situation, the paper continues with presenting five further perspectives, based on well-established theories of some important thinkers in the field of social sciences and humanities, which may be helpful in reflecting on the positions, roles, investments, and doings of both protagonists within an interview situation: discursive perspective, underpinned by the theory of power and authority (Michel Foucault); psychoanalytic perspective, centred around the theory of the unconscious (Sigmund Freud); ethnographic perspective, capped by the theory of reflexivity (Pierre Bourdieu); mnemonic perspective, grounded on the theory of memory (Maurice Halbwachs); dramaturgical perspective, supported by the theory of interaction (Erving Goffman). The abovementioned perspectives can be helpful in planning and organising field work, as well as in collecting and interpreting the qualitative empirical data obtained by interviews.

Keywords: interview, fieldwork, research methods, ethnography, anthropology

Namesto uvoda

Prispevek predstavlja nadaljevanje članka "Misliti intervju: K epistemologiji neke intersubjektivne terenske metode (1. del)", ki je bil objavljen v prejšnji številki pričujoče revije. Intervju kot specifična oblika empiričnega pridobivanja kvalitativnih podatkov je lahko z vidika epistemologije družboslovnega in humanističnega raziskovanja tudi polje pestre in kompleksne analitske multiperspektivnosti. V tem delu članka tako nadaljujemo s predstavitvijo nekaterih perspektiv, ki so lahko v pomoč pri razumevanju, načrtovanju in izvajanju intervjujev ter informacij, ki iz njih izhajajo. Spodaj navedene perspektive razširjajo teoretski instrumentarij v družbenih rabah raziskovalnih intervjujev kot metodoloških postopkov analitskega razumevanja življenja posameznikov in skupin. V terenski izkušnji, ki vključuje raziskovalčev poglobljen vpogled v informatorjevo življenjsko zgodbo in bivanjske okoliščine bodisi skozi daljše obdobje in skozi več intervjujev bodisi skozi enkratno priložnost, tako raziskovalec kakor informator v intervjujsko situacijo pritegneta tudi zelo osebne interese in intimna doživetja, vzpostavita določen komunikacijski kanal, standardizirata pomene izrekanj in razumevanje neverbaliziranih gest, se emocionalno navežeta, vzpostavita celo stike zunaj zamejene intervjujske situacije, morebiti ohranita določeno vrsto odnosa tudi po končanih intervjujih itn. Vse to oblikuje kontekst, ki ga je treba upoštevati pri interpretaciji informacij, ki so rezultat intervjujskega dogodka. Če smo v prvem delu članka predstavili prve tri perspektive (performativno Johna L. Austina, polifonično Oswalda Ducrota in interpelacijsko Louisa Althusserja), na tem mestu nadaljujemo z naslednjimi perspektivami: diskurzivna perspektiva, podprta s teorijo oblasti (Michel Foucault); psihoanalitična perspektiva, osrediščena okrog teorije nezavednega (Sigmund Freud); etnografska perspektiva, okronana s teorijo reflektivnosti (Pierre Bourdieu);

mnemonična perspektiva, osnovana na teoriji spomina (Maurice Halbwachs); dramaturška perspektiva, oprta na teorijo interakcije (Erving Goffman).

Intervju kot polje analitske multiperspektivnosti

1. Diskurzivna perspektiva

Intervjujska situacija se ne more izogniti presoji vprašanja odnosa subjekta in oblasti v intersubjektivnih razmerjih, ki se reprezentira v oblikah oblastnih mehanizmov, tehnik in taktik prevlade, sredstev in strategij vzpostavljanja nadrejenosti in podrejenosti itn. Pri tej perspektivi se naslanjamo za dognanja francoskega filozofa, zgodovinarja kulture in družbenega teoretika Michela Foucaulta (1926–1984). Postavlja se namreč vprašanje, kako je v mesto izjav v intervjuju z obeh strani sodelujočih locirana oblast in na katerih mestih izjavljanja se proizvajajo oblastni mehanizmi? Kako se pojem oblasti formira in transformira v intervjuju? Oblastni diskurz in diskurz nadziranja sta namreč rezultat intersubjektivnega razmerja znotraj intervjujske situacije. Zdi se, da se oblastni diskurz konstituira oziroma umešča prav v singularnih in konkretnih izjavnih dogodkih, na točkah strukturnih ponavljanj, serij, zarez, vrzeli, premolkov, zadreg, nelagodij, samocenzur. Tak pogled na okoliščine intervjujske konstrukcije informatorske naracije in njene raziskovalčeve recepcije pokaže na tiste točke, kjer se sredstva za udejanjanje oblastnih razmerij ne vežejo zgolj na forme institucionalizacije, marveč se proizvajajo preko učinka besed, preko interaktivnega odnosa med dvema individuuma, prek uporabe diskurzivnih (nivo verbalne artikulacije) in izvendiskurzivnih (nivo gestikulacije in neverbalne komunikacije) sredstev, prek eksplicitnih/neeexplicitnih, fiksnih/spremenljivih in konvencionalnih/nekonvencionalnih pravil obnašanja in nenazadnje prek tehnoloških sredstev (prisotnost tehnik ali pri izvedbi intervjujske situacije: snemalne naprave, diktafon,

kot potencialni nosilci oziroma oblike nadzora komunikacije v intervjuju; fizična sprotna inskripcija kot sled možne kontrole deskripcije v procesu transkripcije, tj. v procesu prevedbe informatorske zgodbe ali izpovedi v analizo oziroma interpretacijo). Nekoč so ameriške boasovske antropologinje svojo avtoriteto na terenu znale uveljaviti že s tem, da so ob prihodu v neko skupnost na sredino vasi postavile mizico in stol ter domorodce pozvale, da se postavijo v vrsto za intervjuje. Podobno je britanski antropolog poljskega porekla Bronislaw Malinowski intervjuje na Trobriandskih otokih izvajal tako, da je udobno sedel v svojem šotoru ter otočane pozival, da se mu pridejo pokazati. Takšne prakse umeščanja raziskovalca v skupnost informatorjev so omogočale vzpostavitev avtoritete prišleka že pred izvedbo intervjujev. V tem primeru vidimo, da avtoriteta vzpostavi neki predhodni postopek, včasih ritualne, iniciacijske ali ceremonialne narave. Tak postopek vzpostavi nadrejenost in podrejenost ali pa neko "strukturno razdaljo" (postavitev domorodcev v vrsto, čakajoč na intervju, na primer, vzpostavi razmerje med raziskovalcem in informatorji, zahodnjakom in domorodci, nepovabljenim gostom in gostitelji, nosilcem vednosti in nosilci ljudskega izročila, individualiziranim subjektom in kolektiviziranimi subjekti itn.). Pravzaprav lahko rečemo, da se v takem postopku avtoriteta na terenu vzpostavlja implicitno, saj je bil sam postopek bržčas tretiran kot del metode. Avtoriteta se lahko vzpostavi tudi z asimilacijo, to je v primeru, ko se prišlek skuša integrirati v novo skupnost. V tem primeru avtoriteto prišleku podeli status tujca, neznanca, nekoga, ki ni član skupnosti. So situacije, ko se avtoriteta vzpostavi s povsem nelokucijskimi sredstvi (na primer avtoriteta fizične moči, avtoriteta lepote, avtoriteta drugačnosti, avtoriteta kapitala ipd.), *"in nikjer ni nobenega eksplicitnega postopka, ki bi vzpostavljala razmerje; znova pa se pokaže, da je avtoriteta vrednost, ki se realizira šele tako, da kdo nastopi, denimo, s pozicije moči, oblasti, avtoritete*

- *ali pa z referenco na kakšno tako pozicijo*”,² v klasičnih terenskih raziskavah praviloma z referenco zahodne civiliziranosti, kulturne večvrednosti, imperialnosti, kolonializma, evropocentrizma, ameri-kocentrizma.

Michel Foucault je videl družbene institucije in razmerja med ljudmi kot nekaj, kar je globoko utemeljeno na predirljivi ekonomiji diskurzov moči, ki oblikujejo medčloveške odnose na vseh ravneh družbenega delovanja. Diskurzi moči so nekakšen spekter institucij, retorik in strategij, ki jih kolektivi in posamezniki uporabljajo, da z njimi izvršujejo oblast nad drugimi kolektivi in posamezniki. V tem pogledu se foucaultovska diskurzivna oblast ne kaže le kot neka funkcija formalnih političnih institucij, pač pa kot vrsta moči in nadvlade, ki je vpisana v vsakodnevna razmerja ljudi. Številne poklicne in zasebne vloge, ki jih posamezniki odigravajo vsak dan v življenju, nosijo odtis določene vrste razmerij, v katerih so nekateri ljudje nadrejeni in drugi podrejeni. In kdor obvladuje ta razmerja, pravi Foucault, ta tudi nadzira ekonomske, družbene in ideološke pogoje, pod katerimi sta “vednost” in “resnica” (in potemtakem “realnost”) opredeljeni. Tisti, ki so v nadrejenem položaju, namreč vpisujejo svojo moč v serijo taktik in strategij, ki učijo ljudi, da svoj vsakokratni položaj jemljejo kot nekaj naravnega.

Poglejmo, kako je z mestom oblasti v taki specifični situaciji, kakršna je intervjujska. Oblast v medsebojnih odnosih ni nikoli enako porazdeljena in je lahko od trenutka do trenutka komunikacije, od izreke do izreke povsem drugače časovno plasirana. Oblastni mehanizmi so na primeru raziskovalnega intervjuja običajno verbalno locirani v učinkih ne le tega, da se nekaj reče oziroma izreče, marveč zlasti tega, kako se tisto nekaj reče oziroma izreče, in kaj se s tem, ko se nekaj reče ali izreče, pravzaprav stori. Tukajšnja diskusija o

² Lešnik, 1997, 147.

oblasti v intervjuju se distancira od pravnih in etičnih pravil terenskega raziskovanja; referira bolj na raven epistemološke prepoznavne razmerja med subjektom in objektom in med subjektom in strategijami dominacije in nadzora, ki jih v polje izreke uvajata oba sogovornika v intervjuju. Zdi se, da bi lahko intervjujski diskurz šteli celo med tiste prominentne diskurze, kjer se preko vzpostavljanja odnosov (bolj ali manj osebnih, bolj ali manj profesionaliziranih) med sogovornikoma skozi njune jezikovne strukture, in morda še bolj skozi nejezikovne registre, posebno plodno in subverzivno vpeljuje oblastne taktike komunikacije, ki klasificirajo polje pozicij posameznika znotraj intervjuja, determinirajo nadaljnje povezave med sogovornikoma, učinkujejo na raziskovalčevo spraševanje, vplivajo na informatorjeve odgovore, prejudicirajo topike pogovora, v katerih se konfigurira oblastna manipulativna pozicija, inducirajo posamezna ravnanja in opredeljujejo celoto intervjujskih delovanj in obintervjujskih aktivnosti. Foucault sicer razlikuje med oblastnimi razmerji samimi in komunikacijskimi povezavami, ki prenašajo informacije s pomočjo jezika, sistema znakov ali kateregakoli drugega simbolnega medija.³ To pa ne pomeni, da gre za ločeni področji. Nedvomno s komuniciranjem vselej na neki način delujemo na drugo osebo ali na druge osebe. Ti dve sferi se dejansko v intervjuju zmerom prekrivata, spreminjata, premeščata, razločujeta, vzajemno podpirata in uporabljata druga drugo za sredstvo pri doseganju določenih želenih učinkov. Ena od pogostih skušnjav raziskovalcev je njihova želja po konstantnem nadziranju intervjujske situacije, zaradi česar se pojavi dilema, ali je mogoče v strogo nadzirani konverzaciji zares priti do informacij presežne kvalitete. Druga miselna omejitev raziskovalcev pa je pogosto povezana s tem, da premalo ozavestijo vnose lastnih oblastnih pretenzij in sporočil v intervjujsko situacijo.

³ Foucault, 1991, 111.

2. Psihoanalitična perspektiva

Tudi psihologom je intervju pogosto sredstvo preučevanja. Zlasti socialna in kognitivna psihologija uporabljata intervjuje kot metodo za testiranje njihovih teorij. V tovrstnih znanstvenih tradicijah so bili intervjuji razumljeni praviloma v naslednji dualni koncepciji: po eni strani je bilo priznано, da gre intervju v osnovi razumeti kot družbeno srečanje, toda že v naslednji točki, ko je bil dojet kot serija kognitivnih nalog, ki so zadane respondentom, naletimo na problem, saj sta premalo upoštevana vloga in vpliv raziskovalca na intervjujsko situacijo.⁴ Primarno napotilo dojemanja intervjuja kot družbenega srečanja je resda pomenilo, da raziskovalci opravljajo intervjuje z informatorji na podoben način, kakor da gre za običajen pogovor. Toda intervju ravno ni čisto običajen pogovor, ampak gre za poseben tip pogovora z lastnostmi, ki ga razlikujejo od drugih konverzacijskih oblik. Psihologi so prav tako ozaveščali, da mora pri intervjuju iti za prostovoljno družbeno srečanje med neznanci, zaradi česar je vsebina intervjuja podvržena pravilom, ki vladajo v odnosih med neznanci. Kognitivni psihologi imajo bogato tradicijo intervjujskega raziskovanja človekovega razumevanja in delovanja govora, avtobiografskega spomina, procesiranja informacij, kognitivnih in komunikacijskih sposobnosti, čustvene in drugovrstne inteligence, pri čemer so do metikulozne natančnosti razdelali takšne metodološke okoliščine, kakor so, denimo, retrospektivni protokoli, vplivi vprašalnika, kodiranje interakcije med raziskovalcem in respondentom, nadomestne strategije, evalvacija glasnega razmišljanja, oblikovanje sodb, evalvacija latentnih odzivov, vedenjska vprašanja, praktične implikacije vprašanj, preverjanje logičnega razmišljanja, preverjanje dobesednega in želenega pomena, odzivne alternative respondentov, vpliv kontekstov na odgovore, asimilacijski vplivi, inkluzijski in ekskluzijski modeli, vplivi nasprotij

⁴ Gl. Sudman, Bradburn in Norbert, 1996, 1-2.

informacij, odnosni vplivi, mnenjska vprašanja in še bi lahko naštevali. Tovrstno objektivistično normiranje standardov intervjujske situacije po principih numeričnega merjenja informacij oziroma respondent-skih odzivov ali neodzivov pa je v socialni in kognitivni psihologiji malo poudarka namenilo tistim aspektom respondentovega mentalnega sveta, ki ni bil povsem ozaveščen ali je bil celo docela potlačen, vendar ne brez vpliva na izrečeno.

Tu zato namenimo poudarek pomenu medicinskih, filozofskih in antropoloških dognanj avstrijskega nevrologa, psihologa in utemeljitelja psihoanalize Sigmunda Freuda (1856–1939), zlasti njegovemu konceptu psihičnih obrambnih mehanizmov, za katere se zdi, da lahko odstrejo tančico na tiste vrste okoliščin, ki spremljajo intervjujsko situacijo v obliki insinucij, pol-izrek, nejasnih artikulacij, posredovanja sanj, razkritja fantazij, metafor, zavrnitev, izognitev, odpora, travmatizacije izreke, intenziviranja emocij, premolkov, molkov itn. Za Freuda so *obrambni mehanizmi* psihični mehanizmi, ki se porajajo na podlagi bojazni ali tesnobe, ki se kasneje javlja kot mobilizirajoč signal za jaz, ki je ogrožen z vdorom kakih nesprejemljivih nezavednih (npr. agresivnih in predvsem seksualnih) vzgibov iz onega.⁵ Konstrukcijo obrambnih mehanizmov naj bi torej razumeli v freudovskem besednjaku kot jazovo intervencijo pred vzgibi instance onega, ki poseduje polje nezavednega, z namenom, da ohrani jaz svojo integriteto. V tem smislu gre psihoanalitično paradigmo tukaj razumeti kot tisto možnost, ki lahko ponudi svoje razlage in odstre tiste momente delovanja informatorja v intervjuju, ki se raziskovalcu razkrivajo zlasti kot blokada v naraciji: pogled prek uokvirjene oziroma kanalizirane naracije, refleksija izpovedi oziroma izpričane življenjske zgodbe na mestih, kjer naracija ali del naracije ostane zamolčan, presekán, prekinjen, prikrit, potlačen, zanikan, travmatičen,

⁵ Freud 1977, 10–11, 264, 277.

boleč, čustveno izpostavljen, na videz nepomemben, banalen, bizaren, obskuren, prazen, nem. Gre za tisti aspekt razlage naracije, ki zadeva intervjuvančeve morebitne poskuse racionalizacije (vsebine ali samega sodelovanja v raziskovalnem projektu) in vpeljave raznih mehanizmov za (zanj) uspešno konstrukcijo podobe o sebi skozi izpoved življenjske zgodbe, osebne zgodovine, intimne izpovedi. Med take mehanizme bi lahko uvrstili: potlačitev dela osebne zgodovine, nepripravljenost za pogovor o določeni tematiki, redukcija življenjske pripovedi, simbolizacija, sublimacija, projekcija, identifikacija (s čim ali kom), kompenzacija, standardizacija pripovedi, naturalizacija poteka dogodkov, glorifikacija oseb, avtoviktimizacija, pretirana idealizacija dogodkov ali oseb itn. Eden Freudovih osrednjih uvidov se prične z odkritjem načela ugodja, ki ga opiše kot naravno libidinalno nagnjenost ljudi k temu, da iščejo psihoseksualno ugodje. Ker pa kultura nasprotuje principu ugodja, saj bi, če bi ljudje iskali zgolj in samo ugodje, to pripeljalo družbo v kaos, ljudje iz družbenih razlogov po Freudu ne morejo neposredno zasledovati principa lastnega ugodja. Izhod iz situacije je v iskanju ugodja posreden, kar pa v človeških življenjih praviloma postane nenehen vir napetosti. Da bi se napetost zmanjšala, jo je treba prekanalizirati ali sublimirati, in sicer v fantazije in družbene institucije, ki po Freudu predstavljajo beg pred libidinalno realnostjo posameznika. Freud temu reče, da ljudje ravnajo v skladu z načelom realnosti, saj se zavedajo, da bi jih delovanje zgolj po načelu ugodja spravilo v težave. Toda to ne pomeni, da lahko ljudje v medčloveških odnosih zlahka načelo ugodja ločujejo od načela realnosti. Nasprotno, Freud prepričuje, da to ljudem uspeva pravzaprav v redkih situacijah. Tudi izvajanje intervjujev na terenu ni kakšno aseksualno početje, pač pa je lahko prepleteno z močno vzajemno libidinalno dinamiko, v kateri se spol in spolnost, fantazija in fantazma raziskovalca in informatorja srečajo. Dolgo časa so spol, spolnost, fantazija in fantazma raziskovalca na terenu bili popoln tabu. Ravnalo

se je bodisi tako, kakor da je raziskovalec brez teh osebnih karakteristik, kakor nekakšno aseksualno in nefantazmatsko bitje, katerega libidinalna prisotnost nima nikakršnega vpliva na informatorja, bodisi tako, da se je zahtevalo, da so “spol”, “spolnost”, “fantazija” in “fantazma” raziskovalca na terenu strogo ločeni od “spola”, “spolnosti”, “fantazije” in “fantazme” informatorja. Antropologa Michael Ashkenazi in Fran Markowitz uvodnik zbornika *Sex, Sexuality, and the Anthropologist* pričneta z anekdoto ene od njenih študentk, ki je ob koncu intervjuja bila deležna neprijetnega in nepričakovanega spolnega zblížanja s strani informatorja. Po zaključku intervjuja je informator njeno podajo roke izkoristil v strasten objem. Po koncu intervjujske situacije se ji je znova in znova porajalo vprašanje: “Kaj sem naredila narobe?”. “Nič!”, se je glasil odgovor profesorja na fakulteti. Razložil ji je, da je bližina, ki jo raziskovalci vzpostavljajo s svojimi informatorji občasno med intervjujem, takšne vrste, da je intervjujska situacija povsem odprta za interpretacijo za oba, ne le za raziskovalca. In v taki situaciji lahko tudi informator interes raziskovalca za informatorjevo življenjsko zgodbo dojame kot povabilo k intimnejšemu stiku. “Gotovo to veste,” je bil prepričan profesor. “Ne,” je odgovorila, “le kako naj bi to vedela?” In res, dolga desetletja nihče na univerzah študentov ni pripravil na takšne situacije. Spol in spolnost sta bila praviloma povsem izključena iz akademske edukacije. Bila sta tabu in nelagodje. Še huje, pravita Ashkenazi in Markowitz, vpliv spola in spolnosti na intervjujsko situacijo je bil pogosto trivializiran. Omemba vloge spolnosti na terenu je bila po navadi pospremljena s šalo, občasno začinjena s smešno anekdoto o tem, kako se izogniti “romantičnim srečanjem” ali podobnim zadregam.⁶ Freudovska psihologija oziroma psihoanaliza, njena nadgradnja z ameriško psihološko antropologijo (Margaret Mead, Ruth Benedict), freudov-

⁶ Markowitz & Ashkenazi, 1999, 1.

sko oziroma psihodinamično antropologijo (Abram Kardiner), antropologijo osebnosti (Edward Sapir, Cora Du Bois, Christie W. Kiefer) in kasneje še specialnejši simbolistična (Victor Turner) in psihoanalitična antropologija (Vincent Crapanzano, Georges Devereux, Gananath Obeyesekere, Robert A. Paul, Suzette Heald, Ariane Deluz) so lahko v pomoč pri ozaveščanju vloge in vpliva libidinalnih, fantazijskih in fantazmatskih dinamik ter investicij, ki jih tako raziskovalec kakor informator med intervjujem vnašata v odnos. Ne gre zato, da terenski raziskovalci postanejo psihoterapevti ali klinični psihoanalitiki. Gre za raziskovalno nujnost, da so družboslovci in humanisti na terenu sposobni dobro obveščene ozaveščanja temeljnih psihoanalitičnih fenomenov in konceptov v praksi.

3. Etnografska perspektiva

Pri opredelitvi tega, kaj je tisto, kar daje etnografski pogled terenskem raziskovanju tako specifičen status, obstaja veliko razlag. Za tradicionaliste in pozitiviste je etnografija bila predstavljena kot deskriptivna metoda (npr. kot oblika zabeležke pripovedovanja zgodb ali ustnih zgodovin udeleženih informatorjev). Za moderniste je bila namenjena zlasti temu, da omogoča razvijanje in preverjanje antropoloških in drugovrstnih znanstvenih teorij. Za dekonstruktiviste je glavna distinktivna lastnost etnografije ta, da je reflektivna metoda, ki je večplastna in katere cilj je: 1) zbiranje raznolike kulturne vednosti; 2) podrobno in poglobljeno raziskovanje in razumevanje vzorcev socialnih interakcij; 3) holističen pogled na delovanje družb in kultur; 4) pridobitev širokega obsega virov, informacij in podatkov, ki omogočajo smiselno sopostavitev s predhodno pridobljenimi podatki in iz njih izhajajočimi ugotovitvami.⁷

⁷ Za standardno interpretacijo etnografije gl. Miloš Milenković, *Istorija postmoderne antropologije: Teorija etnografije*, str. 42–46.

Če je deskriptivna in pozitivistična lega etnografije temeljila na razliki med znanostjo in zdravim razumom, kar je impliciralo podmeno, da je znanost ločena od družbe, da so znanstveniki različni od drugih ljudi, je reflektivna lega etnografije pokazala na neutemeljenost razlikovanja med znanostjo in zdravim razumom, med dejavnostjo raziskovalca in ljudmi, ki jih raziskuje, saj je argumentirala, da so tudi raziskovalci družbeno skonstruirani akterji. Bržčas nihče ni bolj rigorozno in neusmiljeno opozoril na subjektiviran status znanstvenikov in raziskovalcev v procesu raziskovanja kakor prav francoski sociolog, filozof in antropolog Pierre Bourdieu (1930–2002). Raziskovalčeva znanstvena ali strokovnjaška pozicija se ne more konstituirati kot vednost zgolj s tem, da dokumentira, komentira ali problematizira druge diskurze, tudi tiste, pridobljene s pomočjo terenskih metod, ampak si mora zagotoviti ustrezen mentalni horizont, s katerega lahko gleda tudi na svoje lastno delo, na lastno skonstruiranost in jo v fazi nenehne avtoanalize pertinentno vrednoti. Če parafraziramo Bourdieuja, znanstveni delavci in raziskovalci na terenu pogosto pozabljajo ne le to, da je družbeni svet skonstruiran, ampak tudi to, da so sami družbeno skonstruirani. Njihova skonstruiranost je odvisna od številnih dejavnikov: denimo, od njihove pozicije v nacionalno, regionalno ali lokalno zamišljenem družbenem prostoru; od umeščenosti v polju specialistov, lastne discipline in sorodnih znanostih, pri čemer ima sleherna disciplina, znanost ali intelektualna struja “*svoje nacionalne tradicije in partikularizme, svoje obvezne problematike, svoje mišljenjske navade, svoja uveljavljena verovanja in samoumevnosti, svoja obredja in posvetitve, svoje prisile pri publiciranju rezultatov, svoje specifične cenzure*”;⁸ od uveljavljenosti v lokalni akademski klienteli; navsezadnje od osebne distance, ki jo imajo do lastnih in drugih

⁸ Bourdieu, 2004, 144–145.

esencializiranih družbenih kategorizacij. Skratka, raziskovalec sam je utelesitelj številnih konstrukcij. In intervjujska situacija, s katero pride v stik s svojimi informatorji, ga nikakor ne naredi imunega na pogoje njegove lastne družbene skonstruiranosti. Nasprotno, z vstopanjem v odnose z drugimi ljudmi se problem njegove skonstruiranosti poveča. Temu se lahko raziskovalec v intervjuju zoperstavi samo na en način, in sicer da nenehno reflektira svoje lastne pozicije, izhodišča, izreke in početja v razmerju do informatorja.

Zaradi tega raziskovalci ne morejo delovati niti kot predstavniki nekakšnega objektivnega pogleda niti kot od družbenih zadev izolirani ali ločeni akterji, torej na način, rečeno z besedami srbskega antropologa Miloša Milenkovića, "idealnega etnografa"⁹. Staro paradigmo, ki je gradila na objektivnosti raziskovalca, je vodila k obsesiji z odstranjevanjem učinkov, ki jih ima prisotnost raziskovalca na pridobljene podatke, zaupane informacije, posredovano vednost na terenu, kar so skušali reševati predvsem s čim večjo standardizacijo raziskovalnih postopkov, vprašalnikov in intervjujskih vodil. Šele ko so intelektualne tradicije in akademske struje bile pripravljene sprejeti družbeno dejstvo, da so tudi informatorji¹⁰ soavtorji etnografije in da so tudi raziskovalci del družbenega sveta, ki ga preučujejo, je prišlo do pomika k reflektivnosti. Teorija terenske prakse Pierra Bourdieuja je zgleden zastopnik te nove reflektivne miselnosti, ki se skuša izogniti klasičnim durkheimovskim koncepcijam za opisovanje družbene realnosti posameznikov ali kolektivov (npr. struktura, institucija, posameznik, skupina ipd.). Če je Foucault menil, da posameznike in njihova razmerja določajo diskurzi moči, je Bourdieu sklepal, da so te iste osebe in njihovi družbeni aranžmaji ustvarjeni s strani družbenih agensov, ki svojo kulturo sesta-

⁹ Za standardno interpretacijo etnografa gl. *ibid.*, 47-55, 59-66.

¹⁰ Za standardno interpretacijo informatorja gl. *ibid.*, 56-59.

vljajo s pomočjo prakse. Bourdieu tako ne govori o posameznikih kot predstavnikih neke skupnosti, ampak o agensih, saj je družbena praksa ali akcija posameznikov oziroma kolektivov taka, da presega znanje ali obveščenost posameznih agentur ali praks posameznikov o teh družbenih akcijah. Po Bourdieuju je tako zato, ker noben agens ne pozna vsega kulturnega repertoarja nekega okolja, v katerem sicer živi ali deluje, nenazadnje mu ga za svoje bivanje ali delovanje tudi ni potrebno poznati v celoti. Inherentna značilnost akterske, v našem primeru informatorske vednosti je, da akterji kot družbeni agensi nikoli ne poznajo vseh smislov svojega početja in pomenov, ki iz njega izhajajo.¹¹ Primer tovrstnega bourdieujevsko inspiriranega detektiranja delovanja kolektivov in posameznikov kot družbenih agensov je obsežna večletna operna etnografija, ki je bila v Sloveniji narejena pred leti.¹² V njej so se informatorji, razmeščeni po različnih hierarhičnih plasteh in strukturnih mestih nacionalnega opernega habitusa¹³, s sila raznovrstnim simbolnim kapitalom¹⁴ v intervjujih trudili za uveljavitev svoje verzije resnice o "njihovi" umetnosti. Informatorji so s svojimi informacijami, ki so jih izrekli s pozicije različnih polj¹⁵ (pevskega, glasbeniškega, baletnega, administrativnega, birokratskega, kritiškega, medijskega, univerzitetnega, konzumentskega ipd.) nenehno opozarjali, da so akterska protislovja in pluralizmi resnic inherentni sami strukturi

¹¹ Gl. Bourdieu, *Praktični čut I*, 2002, 118.

¹² Gl. Kotnik 2003; 2005, 255–327; 2010; 2012, 203–323.

¹³ Bourdieujev izraz za zmožnost oziroma sposobnost posameznikov, da izumljajo kulturne forme, ki temeljijo na njihovih osebnih zgodovinah in položajih v skupnosti.

¹⁴ Simbolni kapital Bourdieu opiše kot nekakšen skupek ali zbor pomenov, reprezentacij in objektov, ki veljajo za prestižne, dragocene oziroma vredne v določeni družbeni skupini ali skupnosti.

¹⁵ Po Bourdieuju je polje dinamična konfiguracija ali omrežje objektivnih odnosov med družbenimi agensi in njihovimi položaji.

slovenskega opernega habitusa. Tako so operni pevci in orkestraši pretežno negativno govorili o lokalnih glasbenih kritikih, ki da so pristranski, negativno nastrojeni, nestrokovni, nekompetentni za presojo njihove umetnosti. Kritiki, publicisti in medijski pisci pa so v pogovorih poudarjali svojo strokovnost, delikatnost in zahtevnost samega pisanja kritik ter predvsem nepripravljenost operistov, da bi zunanjo oceno sprejeli kot spodbudo za boljše delo. Ta partikularen primer opozarja, da je lahko operna kritika v intervjujih komunicirana diametralno nasprotno, bodisi kot najbolj ekspertna bodisi kot najbolj neprofesionalna dejavnost, odvisno od tega, ali gre za samozaznavo kritiške srenje ali za občutenje nezadovoljnih opernih umetnikov. Etnografija je pokazala, da je konflikt med operisti in kritiki pravzaprav konstitutivnega pomena za obstoj razmerja med umetniškim artefaktom in njegovo javnostjo v neki skupnosti. Notranja konfliktnost slovenskega opernega habitusa je tako stalno postavljala etnografa pred izziv, da znova in znova preišlja tudi lastne raziskovalne pozicije, terenske investicije in angažmaje v polju.

Premik od deskriptivnosti k reflektivnosti obravnave terena ni zmanjšal pomena same intervjujske situacije. Nasprotno, povečal ga je in zahteval je veliko bolj senzibilen pristop in subtilno rabo tehnik sporazumevanja v neposrednem odnosu. Zavzemanje za bourdieujevsko reflektivnost¹⁶ in distanco ima pri izvajanju intervjujev nekaj pomembnih poant: na eni strani je predpogoj za razvijanje avtonomije mišljenja slehernika v določenem okolju; na drugi lahko nastopa kot koristno intelektualno orodje za presojo, kritiko

¹⁶ O epistemoloških, metodoloških in konceptualnih prednostih in slabostih postmoderne antropološke orientiranosti k reflektivnosti priporočamo v branje izjemno zanimivo razpravo srbskega antropologa Miloša Milenkovića, *Istorija postmoderne antropologije: Posle postmodernizma*, zlasti odsek "Šta je (bila) antropološka reflektivnost", str. 25-69.

in kontrolo raziskovalnih praks; na tretji krepí racionalizacijo sleherne človekove dejavnosti, tudi raziskovalne, ki prek diferenciranih postopkov delovnega procesa umešča številne informatorske družbene vloge v ustrezen kontekst in razjasnjuje njihov obseg ter produkcijo družbenega smisla in pomenov.¹⁷

Bistvo etnografskega uspeha je biti na terenu, med ljudmi, v skupnosti; skratka, biti v situaciji neposrednega opazovanja in udeležbe. Toda etnografska metoda ni nujno najboljši pristop za vse vrste družboslovnega in humanističnega raziskovanja. Predvsem pa terensko delo s seboj prinaša kup metodoloških in epistemoloških problemov ter etičnih dilem. Prednosti klasičnih etnografskih študij so včasih postale tudi njihova glavna šibkost. Ena izmed pogostih skušnjav terenskih raziskovalcev je namreč bila, da preučevane skupnosti predstavijo, kakor da so konzervirane in izolirane v času in prostoru, ne da bi upoštevali zgodovinske kontekste razvoja teh skupnosti, pa tudi ne navezav na sosednje skupnosti. Zgleden primer te šibkosti je klasična etnografska študija *We the Tikopia* (1936), v kateri cenjeni novozelandski etnolog Raymond Firth opiše družbeno organizacijo in tradicionalno religijo polinezijskega ljudstva Tikopia na Salomonovih otokih, ne da bi upošteval dejstvo, da je polovica populacije nedavno bila spreobrnjena v krščanstvo. Firth je torej zagrešil tipičen etnografski sedanjik, v katerem so izreke informatorjev na terenu razumljene kot zamrznjene v času in prostoru, informatorji sami pa kot družbeni agensi raziskovalčeve terenske sedanjosti, saj preteklost informatorjev raziskovalcu ni terensko vprična.

Prav tako se vztrajno postavljajo vprašanja okrog "objektivnosti" etnografsko pridobljenih podatkov na terenu. Vsak etnograf je namreč edinstven posameznik, povrhu vsega pa je še, rečeno bour-

¹⁷ Za več gl. Bourdieu, 2004, 42, 126.

dieujevsko, produkt specifične intelektualne vzgoje in izobraževanja, napolnjen z osebnimi psihološkimi (kognitivnimi, emocionalnimi, konativnimi) predispozicijami. Antropološka znanost pozna notorične primere, v katerih sta dva antropologa preučevala isto skupnost, vendar sta prišla do zelo različnih ugotovitev. Ob takih primerih se mnogim porodi vprašanje, kako je mogoče neizogibno subjektivnost pomiriti z željo po objektivni uniformnosti podatkov s terena. Odgovor je zelo enostaven: ne moremo je pomiriti, toda problem etnografske subjektivnosti je mogoče preseči, in to prav na točki, o kateri govori Bourdieu, to je, da raziskovalci stalno reflektirajo svoje lastne pozicije, investicije, zastavke in angažmaje.

4. Mnemonična perspektiva

S funkcijo spomina se ukvarjajo številne discipline, od psihologije, psihiatrije, filozofije, zgodovine, pedagogike, andragogike, sociologije, kulturologije, etnologije do antropologije. Preučevanje spomina je postalo tako priljubljeno v nekaterih disciplinah, denimo v antropologiji, da je spomin postal izraz za vse pretekle vsebine, ki se jih ljudje lahko spominjajo, pozabljajo ali znova reinterpreterirajo za nazaj. Problem terenskega preučevanja spomina je bil izrazito konceptualne narave v antropologiji, saj je pojem dobil tako široke opredelitve, da je postopoma postal že sinonim za vse, kar se prenaša z generacije na generacijo, kar je shranjeno v neki kulturi oziroma njenem kolektivnem spominskem arhivu (Jacob Climo, Maria Cattell, Carole Crumley). Skratka, spomin je postopoma postal nekaj, kar je bilo že skorajda nemogoče ločiti od koncepta kulture, ki velja za osrednji antropološki koncept. Uspeh spomina med antropologi gre pripisati tudi temu, da je postal nekakšen avatar nikoli končane debate o kulturni kontinuiteti (Jack Goody, Roger Bastide, Paul Connerton), zgodovinskem vztrajanju in reprodukciji družbe (Jonathan Boyarin, Johannes Fabian, Jun Jing, Paul Stoller, Carlo

Severi). Poleg že omenjenih dveh glavnih razumevanj spomina – 1) kot kulture v njeni reprodukciji, 2) kot kontinuitete in zgodovinske persistence družb – je pogost terenski fokus bil usmerjen še v en fenomen, to je pozabljanje (Marc Augé, Debora Battaglia, Janet Carsten) kot druga stran spomina. Če je spominjanje simbol za kontinuiteto in prisotnost, je pozabljanje simbol za diskontinuiteto in odsotnost.¹⁸ Naloga antropologov spomina je tako pogosto bila, kako tisto, kar je pozabljeno, ponovno obuditi v spomin in prinesiti na plan. Toda v želji po obujanju in iskanju spominov so antropološke rabe spomina postale precejšen vir zmede, saj pogostokrat ni bilo mogoče ločiti med spominom kot psihičnim procesom spominjanja in spominom kot kulturno reprodukcijo. David Berliner zato opominja, da bi ob vsej akademski razvpitosti tega koncepta antropologija morala okrepiti tisti njegov temeljni pomen, ki omogoča empiričen uvid v načine, kako se ljudje spominjajo svoje zgodovine in kako jo pozabljajo.¹⁹

In prav slednji pomen želimo uveljaviti v okviru mnemonične perspektive, ki aktualizira debato okrog vloge posameznikovega spomina in kolektivne memorije kot elementa analitske pozornosti. Intervju namreč informatorja postavi v položaj, ko se izpostavi vprašanje konstrukcije njegovega spomina znotraj intervjujske geste naracije, in ki odpira polje premisleka, kdo oziroma kaj so transiterji subjektovega spomina na posredovano življenjsko zgodbo, osebno pripoved ali izpoved (proces zapomnjenja, načini spominjanja, tehnike priklicevanja v spomin, korekcija spomina, amnezija spomina, kolektivizacija individualnega spomina, vloga kolektivne memorije, travmatičen spomin, fenomen pozabe, obuditve spominskih drobcev itn.), prav tako pa tudi to, kako spomin transferira polje osebne

¹⁸ Berliner, 2005, 198–200, 202–203.

¹⁹ Berliner, 2005, 206.

zgodovine v intervjujski naraciji. To perspektivo tukaj puščamo nekoliko ob strani, je pa francoski filozof, sociolog in teoretik spomina Maurice Halbwachs (1877–1945)²⁰ pertinenten naslov za seznanjanje z nakazanimi problemi, ki mišljenje subjektivnih in objektivnih pozicij v intersubjektivnih razmerjih, kakršnega omogoča intervjujski dogodek, potiskajo v smeri razumevanja družbenih okvirov delovanja individualnega spomina in kolektivne memorije. Pomembno je obnoviti Halbwachsovo spoznanje, da čisti spomin ne obstaja, zaradi česar tudi individualni spomini niso zgolj stvar posameznika, pač pa so reprezentacija družbeno kolektivnega. V nasprotju s psihologi svojega časa je Halbwachs skušal dokazati, da spomin ni le mentalna operacija posameznika, ki bi bila povsem odrezana od družbenih vezi, temveč spada v domeno družbenih dejstev. To spoznanje kajpak precej zaplete razumevanje spomina informatorjev, s pomočjo katerega so lahko raziskovalcu posredovane ključne vsebine. Raziskovalec se potemtakem mora pri nudenju pomoči informatorju, da ta priključne nekatera pretekla doživetja v spomin, zavedati družbenih spon, v katere je informatorjev individualni spomin vpet in tako rekoč kolektiviziran. Individualni spomin je neobhodno vpet v kolektivno memorijo, to je na skupaj doživete pretekle dogodke, ki jih vsak posameznik doživi v okviru določene ožje (družina, vas, soseska, interesna združenja ipd.) in širše skupnosti (nacije, države, delovne organizacije ipd.). Transmisija kolektivne memorije pri posameznikih in kolektivih pa ne deluje le sinhrono, pač pa tudi diahrono (z generacije na generacijo). In terenski raziskovalci, ki izvajajo intervjuje, ob tem znova trčijo ob problem oralne memorije, ki je ostala zunaj Halbwachsovega interesa, čeravno se jo v njegovi misli da anticipirati, saj je prehod z oralne na pisno memorijo, ki se je zgodil z izumom tiska, pripeljal do svo-

²⁰ Za več gl. Halbwachs, 2001.

jevrstne degradacije in devalvacije ustnih virov. Pisna informacija je postala normativni nosilec vednosti, ustna kvečjemu le njena sekundarna ponazoritev. Delo raziskovalcev, katerih raziskovanje je utemeljeno v pretežni oziroma izdatni meri na ustnih virih, tudi dandanes težko ubeži prenekateri akademski marginalizaciji. Ustni viri, pridobljeni na kvalitativen način, so ena najzahtevnejših oblik empiričnih podatkov in vselej izziv za analitsko obravnavo.

Čeprav so Halbwachsu nekateri, denimo zgodovinar Pierre Nora, očitali "ozek durkheimizem", je njegova metodologija preučevanja spomina lahko še zlasti v pomoč pri razumevanju razmerij med kraji kolektivnih tragedij (npr. genocidi, pokoli, teroristični napadi, naravne katastrofe, letalske nesreče, prometne nesreče, smrti slavnih osebnosti ipd.) in kolektivno memorijo dogodka. Manj je znano, da je bil Halbwachs eden prvih durkheimovcev, ki je pri preučevanju memorije poleg zgodovinskih virov uporabil tudi terensko delo, in to v pionirski študiji religiozne kolektivne memorije kristjanov v Sveti deželi *La topographie légendaire des évangiles en Terre sainte* (1941). Tako je dvakrat obiskal Sveto deželo, najprej leta 1927 in znova leta 1939, da bi se seznanil s kraji, ki jih je preučeval, in opravil intervjuje z arheologi *in situ*. Francoski sociolog G r me Truc zato meni, da se raziskovalci spomina te sko izognejo terenskemu delu, saj jim le-to lahko omogoči dejanski uvid v to, kaj je memorija naredila s svojimi kraji. Kaj memorija naredi s krajem in kaj kraj naredi z memorijo, to sta dve neločljivo povezani in   vedno aktualni halbwachsovski faseti.²¹ Kolektivna memorija je najpogosteje zaznamovana s prostorskimi referencami, kakor so kraji, zgradbe, ulice, trgi, parki in podobna prizori ca, ki ljudem omogočajo, da svoje spomine zasidrajo in uredijo v neki sklad. Kolektivna memorija potemtakem nekako spominsko strukturira kraj, v kate-

²¹ Truc, 2012, 148.

rem ljudje živijo. Truc je v svoji memorialni etnografiji uradnih komemorativnih ceremonij, ki so bile organizirane po terorističnih bombnih napadih 11. marca 2004 na madridski postaji Atocha, ugotavljal, kako je transfiguracija nekega prostora, ki je bil pred tem v skupnosti dojet zgolj kot železniška postaja, skozi procese memorializacije (*mémorialisation*) čez noč med Madridčani akumulirala povsem nove pomene. Morje sveč in šopkov rož, žalnih sporočil in drugih predmetov, ki je preplavilo okolico postaje, je ta funkcionalni kraj prometnega srečevališča spremenilo v “zunanji oltar”, “spontano svetišče”, “improviziran kratkotrajen spomenik”. Kasneje je postaja postala “emocionalni magnet”, ki je začel privabljati tudi radovedne turiste in z antiterorizmom inspirirane romarje. Truc v svoji etnografiji ugotavlja, da je Atocha šla skozi nekaj faz memorializacije kraja tragedije. Po dvomesečni “spontani memorializaciji”, med katero se je postaja preobrazila v številne začasne oziroma provizorične oltarje, je maja 2004 sledilo sajenje 191 sadik dreves v bližini postaje, vsako drevesce v spomin na eno žrtev. Kraj je dobil ime Bosque de los Ausentes (Gozd preminulih), pozneje preimenoval v Bosque del Recuerdo (Gozd spomina), in maja 2005 je nasad bil prestavljen na novo lokacijo, v Retiro Park. Tej začetni označitvi (*désignation*) kraja memorije je kmalu sledila še ena v obliki spominske plošče v samem središču mesta pri Sončnih vratih (Puerta del Sol), šele nato je bilo odobreno čiščenje (*rectification*) postaje oziroma odstranjevanje elementov vseljidske memorializacije. Faza rektifikacije je obsegala tudi postavitev Prostora besed (Espacio de Palabras), povsem novega objekta, ki je vseboval ekrane in informacijske plošče, povezane z označeno spletno stranjo, kjer so obiskovalci postaje lahko zapisali svoja sporočila v spomin na žrtve napada. Ta virtualni prostor je bil nadomestni kraj memorije, ki je omogočil, da so s postaje lahko odstranili oltarje, dokler ni bil postavljen spomenik v spomin žrtvam marca 2007, katerega uradna

posvetitev (*consécration*) je bila ponazorjena z varnim prihodom vlakov na Atocho prav na isti dan ob istem času, kakor pred tremi leti, ko je prišlo do eksplozije. Truc pokaže, da je memorialno politiko vodila cela vrsta akterjev, od Španskih državnih železnic, ki so bile lastnica postaje Atocha, sindikata delavcev na omenjeni postaji, ki so tri mesece po tragediji napisali odprto pismo lastnikom in oblastem, v katerem so pozvali, da se provizorični oltarji odstranijo s postaje, madridskih mestnih oblasti, nacionalne in regionalnih vlad, Ameriške agencije za dogodke, ki je predlagala postavitvev Prostora besed, do združenj žrtev, od katerih so nekateri zahtevali spremembo imena nasada dreves, ki je bil posajen v poklon žrtvam. Med temi številnimi akterji je prihajalo med memorializacijo dogodka do številnih javnih konfliktov, saj so bile njihove predstave glede komemorativnih gest zelo različne. Informatorji, med njimi zlasti svojci žrtev, preživele žrtve napada in z njimi solidarizirani meščani, so izpovedali glasno nasprotovanje temu, da se postajo očisti rož, sveč in drugih spominskih predmetov, zaradi česar so nekateri nezadovoljni državljani vsako leto na dan napada poskušali rekonstruirati preobrazbo postaje Atocha v oltar Atocha, kar je privedlo do napetosti in preprirov med žalujočimi in zaposlenim osebjem ter vodstvom postaje. S postavitvijo uradnega spomenika leta 2007 pri vhodu postaje za preživele in svojce žrtev to dejanje mesta in države ni bilo dovolj, da bi se napetosti med različnimi akterji na postaji polegale, zato so se selili na druge kraje memorije, zlasti na druge madridske postaje, kjer je takrat tudi prišlo do eksplozije, denimo, na postaji El Pozo in Santa Eugenia. Po letu 2009 ni bila prirejena več nobena komemorativna ceremonija na nacionalni ravni pri uradnem spomeniku na Atochi, kar so nekateri informatorji razumeli kot fiasko institucionalne posvetitve tega kraja memorije.²² Trucova

²² Truc, 2012, 152, 154–155; 2011, 205–227.

etnografija tako pokaže, kako se lahko nekateri informatorji uprejo označitvi uradnih krajev memorije, očiščenje izvornih krajev memorije pa razumejo kot poskus permanentne pozabe (*obliteration*) in institucionalnega brisanja neposrednih individualnih spominov udeležencev komemorativnih ritualov in kolektivne avtentične memorije, kar povzroči napetosti med kraji memorije in memorijo krajev. Prepiri in nesoglasja glede tega, kako v skupnosti primerno obeležiti nacionalno tragedijo in jo povzdigniti na raven “večnega spominjanja”, so bila po Trucu posledica tega, da so si vpleteni akterji izdatno prizadevali za lastno monopolizacijo kraja memorije. Informatorji so v zvezi s to tragedijo tako govorili o relokaciji spominskih prizorišč, o napetostih, ki jih ta generirajo v skupnosti, in o konfliktih med različnimi akterji z različnimi interesi, razpetimi med spominom in pozabo. Govorili so o tem, kako “spontane memorializacije” nekaterih krajev postanejo podvržene nadaljnji postopni institucionalizaciji v obliki postavitve stalnih spominskih obeležij in kako so takšne označitve uradnih krajev memorije lahko izzvane z nesoglasji nosilcev individualnih spominov v skupnosti. Po Trucu je prav Halbwachs pokazal na plodnost takšnega pristopa, ki upošteva mnemonično perspektivo, v okviru katere se kombinirajo zgodovinski viri in terensko delo v obliki pristne in izvirne socio-etnografije kolektivne memorije in individualnih spominov. Trucova študija je tudi zgleden primer, ki signalizira, kako težko je pri informatorjih na terenu njihove individualne spomine razločiti od njihove determiniranosti s kolektivno memorijo ter to distinkcijo v njuni neobhodno pregnantni povezanosti ustrezno in dosledno analitsko obravnavati.

5. Dramaturška perspektiva

Tu se bomo naslonili na teorijo interakcije in komunikacije kanadskega sociologa Ervinga Goffmana (1922–1982), ki je s svojim pio-

nirskim delom *The Presentation of Self in Everyday Life* (1956, revirirana izdaja 1959) zakoličil temelje dramaturške perspektive razumevanja simbolne interakcije, družbene konstrukcije sebstva in družbene organizacije izkušenj ljudi v vsakdanjem življenju. Dramaturška zasnova njegove sociološke teorije o tem, kako se ljudje v vsakodnevnih odnosih vselej trudijo predstaviti sebe v najboljši luči, je mestoma podobna naraciji ali zgodbi, s katero Goffman pokaže na redko kvaliteto akademikov, da so sposobni vživljanja v situacije in identificiranja z osebami, ki jih predstavljajo, obravnavajo ali raziskujejo. Po Goffmanu je za dinamiko medčloveških skupnosti ključna sociabilnost (*sociability*), to je specifična značilnost medosebnih interakcij in komunikacij, ki omogočajo družbeno življenje v njegovi vsakdanji neposrednosti, vključno z neprisiljenimi in radostnimi oblikami druženja ljudi. Goffmana nekateri prištevajo k etnometodologom, saj je bil znan po socialni etnografiji kot svoji osnovni raziskovalni metodi, s katero se je kot sociolog z doktorskim terenskim delom na Shetlandskih otokih močno približal antropološkemu metodološkemu aparatu. Zase je trdil, da je pri preučevanju kolektivov in posameznikov bil bolj opazujoči udeleženec kakor sodelujoči opazovalec, saj je svoje terensko raziskovanje pogosto projektiral tako, da je opazovanje ljudi v njihovih naravnih razmerah nadgradil z lastnim vključevanjem v situacije, ki jih je opazoval, vendar je znal obenem obdržati distanco do neposrednega dogajanja na terenu. Goffmana tu navajamo, ker je naredil znaten napredek v preučevanju interakcij v živo iz oči v oči (*face-to-face interaction*), in sicer s pomočjo “dramaturškega pristopa” k človeški interakciji kot obliki “medsebojnega vplivanja posameznikov na delovanje drug drugega ob pogojih vzajemne neposredne fizične prisotnosti. Neko interakcijo lahko opredelimo kot vsako vrsto vzajemnega delovanja, ki se dogaja v sleherni situaciji, ko je določeno število posameznikov v vzajemni sovisni prisot-

nosti; izraz 'srečanje' bi tudi ustrezal."²³ Goffman v svojem že omenjenem znamenitem delu opisuje "predstave", ki jih ljudje uprizarjajo v vsakodnevnem življenju drug pred drugim v medsebojnih interakcijah. Predstavo (*performance*) opredeli kot "vsako dejavnost določenih udeležencev v določeni situaciji, ki služi temu, da se vrši kakršenkoli vpliv na kateregakoli udeleženca. Če vzamemo posameznega udeleženca in njegovo predstavo za izhodišče, lahko tiste, ki prispevajo k predstavam drugih, imenujemo občinstvo, opazovalci ali soudeleženci" (Goffman 1959: 15-16). Izhaja iz opazanja, da ko neki posameznik stopi v stik z drugo osebo, nemudoma skuša nadzirati ali upravljati vtis, ki si ga bo druga oseba ustvarila o njem, na način, da nenehno upravlja in spreminja svoje lastno uprizarjanje, videz, nastop in stil. Istočasno si tudi druga oseba, s katero neki posameznik vzpostavlja stik, prizadeva oblikovati vtis glede sogovornika na podlagi pridobljenih informacij. Goffman namreč verjame, da skušajo udeleženci družbenih interakcij vselej zaposliti določene prakse, ki jim omogočajo, da sebe ali drugih ne spravijo v zadrego. Ker pa družba in njene človeške lege niso homogene in uniformne, se morajo ljudje naučiti različnega obnašanja in kazanja lastne podobe v različnih situacijah. Ta uvid je Goffmana pripeljal do njegove dramaturške analize družbenih interakcij, saj je opazal povezavo med načini delovanja, ki jih ljudje uprizarjajo v vsakdanjem življenju, s tistimi, ki jih igralci izvajajo na gledališkem odru. To je, da izvajajo oziroma uprizarjajo določeno vlogo lika (*part*) ali veččino (*routine*). Vloga lika je "vnaprej naštudiran vzorec akcije, ki se razvije med predstavo in ki je lahko predstavljena ali odigrana v različnih situacijah".²⁴ V družbenih interakcijah podobno kakor pri gledališki predstavi obstaja frontalna cona ali območje odra, na ka-

²³ Goffman, 1959, 15.

²⁴ Goffman, 1959, 16.

teri se "igralci" pojavijo pred določenim občinstvom, javnostjo. In prav ta oder, na katerega so uprte oči "gledalcev", je glavni vir pozitivnega aspekta ideje sebstva in skoncentriran vrhunec zelenih vtisov. Toda tako kakor v gledališču tudi v družbenih interakcijah obstaja zaodreje ali zakulisje, neka skrita, zasebna cona, kjer so "igralci" lahko to, kar so, torej brez maske lika, in ko lahko opustijo nekatere svoje vidne oziroma javne družbene vloge kot oblike "*upri-zarjanja pravic in dolžnosti, ki pritičejo določenemu statusu*". Goffman pri opredelitvi družbenih vlog (*social roles*) naredi distinkcijo do gledaliških vlog likov (*parts*), ko pravi, da lahko *neka družbena vloga vključuje enega ali več likov in da je vsak posamezen od teh različnih likov lahko predstavljen v celi vrsti situacij bodisi pred enakovrstnim občinstvom bodisi pred občinstvom istih oseb*".²⁵

Jedro Goffmanove analize družbenih interakcij je prav v razmerju med gledališko predstavo in vsakdanjim življenjem. Čeprav so tudi nekateri kasnejši avtorji (Victor Turner s konceptom družbene drame, Richard Schechner s teorijo predstave) uporabili metaforo drame, gledališča in odra kot družbenega prizorišča, je Goffman vso zadevo izdatno zvedel na igro vlog. Po njegovem ljudje v vsakdanjem življenju vsakič znova, ko stopijo v stik z drugo osebo, pravzaprav stopijo na oder pred občinstvo in igrajo. Oder pa si pozicijo družbene vidnosti in pozornosti dejansko vseskozi izmenjuje z avditorijem, saj je vsakdo v družbeni interakciji po eni strani na odru, opazovan s strani občinstva, na drugi pa tudi sam predstavlja občinstvo za igro sogovornika oziroma udeleženca interakcije. V družbenih interakcijah si torej oder in avditorij nenehno izmenjujeta pozicijo vidnosti in pozornosti. Ne le to, Goffman meni, da imajo družbeni akterji v svojem vsakdanjem življenju možnost, da sami izbirajo oder, na katerem želijo nastopiti, pa tudi vlogo, ki jo

²⁵ Goffman, 1959, 16.

želijo v določeni situaciji odigrati. Glavni cilj družbenega akterja torej je oblikovati koherentno podobo sebe in slednjo prilagoditi različnim prizoriščem, ki so mu ponujeni. To pa družbeni akterji pretežno počno skozi interakcijo z drugimi akterji. Ključno pri vzpostavljanju stikov je soglasje akterjev okrog vzajemnega razumevanja družbene situacije v neki dani interakciji, saj to skupno razumevanje situacije interakciji daje koherenco. V vsakodnevnih interakcijah ali v predstavah ljudi so udeležene strani lahko hkrati tako člani občinstva kakor člani nastopajočih. Igralci običajno gojijo in forsirajo vtise, ki jih v očeh drugih kažejo v dobri luči, in z različnimi retoričnimi, gestikalnimi in drugimi izraznimi sredstvi osebne fasade (*personal front*), kakor sta videz (*appearance*) in stil (*manner*), spodbujajo druge, da sprejmejo njihovo preferirano opredelitev vloge in situacije. Goffman tudi opozarja, da v primeru, ko je sprejeta opredelitev situacije diskreditirana ali je vanjo vstavljen dvom, se nekateri ali kar vsi igralci lahko pretvarjajo, da se ni nič zgodilo, meneč, da jim taka strategija lahko zagotovi korist, pozitivno podobo ali vsaj prihrani z nelagodjem oziroma nemirom. Na primer, ko se udeležencu nekega uradnega ali protokolarnega dogodka, denimo diplomatskega sprejema, ko so vsi naporji še izdatneje usmerjeni v trud, kako sebe drugim predstaviti v najlepši luči, zgodi kakšna neprijetna nerodnost, denimo govorni spodrseljaj, spotik noge, razbitje kozarca ob premočnem trku, padec hrane z naloženega krožnika ali kakšna druga neprimerna gesta, je velika verjetnost, da bo skušal hliniti vtis, kakor da njegova nerodnost ni bila opažena. Tovrstno pretvarjanje družbenim akterjem na parketu družabnosti pomaga vzdrževati obraz. Goffman zatrjuje, da se tak tip umetne, prisilne lahkovernosti oziroma zaupljivosti (*credulity*) odvija na vseh ravneh družbene organizacije, od najnižje do najvišje.

Goffmanovska metafora gledališča, predstave in odra pa nika-
kor ne more biti tuja tudi intervjujski situaciji, kjer raziskovalci in

njihovi informatorji igrajo določene vloge, uprizarjajo sebstvo in kažejo maske na način goffmanovske dramatizacije, idealizacije, vzdrževanja ekspresivne kontrole, popačenja ali napačnega prikaza sebe, mistifikacije, spretnih prezentacij in zvijačnih avtoinscenacij. Tako raziskovalca kakor informatorja v intervjujski situaciji, goffmanovsko rečeno, napolnjujejo številni tipi skrivnosti, od “mračnih”, “strateških”, “zaupnih”, “poverjenih”, “javnih” do “latentnih”, ki regulirajo njuno diskretno ali nediskretno igro številnih diskrepantnih vlog. Toda tovrstno igranje vlog v intervjujski situaciji ni nujno v vsakem trenutku srečanja podprto z ustrezno avtorefleksijo, zaradi česar lahko pri igranju vlog prihaja do zadreg, nelagodij, nerodnosti, protislovij in celo ekscesov, če vloga ni usklajena s statusom sogovornika. Pri izvajanju intervjujev se je v preteklosti pogosto dogajalo, da so raziskovalci v odnosu do svojih informatorjev samovoljno in pokroviteljsko prevzeli vlogo vseveda, kar je danes splošno kritizirana in ovržena intervjujska drža. Obstajajo pa vloge, ki se jih pri univerzitetnem usposabljanju za terensko delo izpostavlja kot posebej produktivne, denimo vloga naivneža. Domneva se, da ta vloga informatorju pričara vtis, da raziskovalec posluša “resnico” informatorja o določeni temi na način, kakor da jo sliši prvič, čeprav je na terenu pri drugih informatorjih slišal že drugačne poglede na to temo. Pri naivnežu gre za vnaprej vračunano hipokritično držo, saj se mora raziskovalec v odnosu do informatorja obnašati na način, ki ni v skladu s tem, kar že morda od prej ve o informatorju ali njegovih osebnih okoliščinah. Pri specifičnih terenih, denimo etnografijah upora, odporniških gibanj, vojnih in drugih konfliktov, lahko informatorji skozi intervjuje in druge oblike terenske socializacije na raziskovalca adresirajo vlogo posrednika. V etnografijah emocij, intime in spolnosti intervjujoči pogosto sprejmejo vlogo zaupnika. Tudi informatorjem je na voljo pester izbor vlog, od eksperta, nergača, dobrovoljneža, klepetulje,

čenče, pozerja, rezerviranca, lažnivca, prefriganca, konformista, šaljivca do žrtve in številnih drugih vlog. Upravljanje vlog in vtisov v intervjujskih situacijah poteka v skladu z različnimi obrambnimi in zaščitnimi praksami ter praksami taktosti. Odigravanje in preigravanje v intervjujih zavzetih vlog si moramo predstavljati kot aktiven in kreativen proces nenehnega pogajanja med intervjujočim in intervjuvanim za položaj v intervjujski situaciji. Tovrstne vloge moramo pravzaprav razumeti v smislu procesa, v katerem si raziskovalec in informator nadevata maske oziroma se aktivno orientirata k nekaterim vidikom lastne osebnosti na način ustvarjanja identitet. Oba namreč v intervjuju delujeta tako, da namerno izpostavljata nekatere vrste identitete, za katere oba vsak pri sebi presodita, da so jim v dani situaciji koristne in omogočajo zaščito lastne predstave sebe. Družbene vloge, ki jih Goffman opiše kot nekaj fleksibilnega, prilagodljivega, spremenljivega, zamenljivega v človeških interakcijah, bi lahko torej poudarili s kasnejšim družboslovnim in humanističnim konceptom identitete, za katero se ustanavlja, da *“ni lastnost posameznika, ampak je lastnost njegovih dejanj”*.²⁶ Pri izvajanju intervjujev bi potemtakem morali izvajalci intervjujev tako pri sebi kakor pri informatorjih nenehno ozaveščati in osmišljati performativni značaj identitete oziroma identitet, ki jih med pogovorom vzpostavljata oba. Identiteta je namreč praksa konstruiranja in prezentiranja sebe, ki *“se vzpostavlja v pogovoru; je nekaj, kar je del in kos rutin vsakdanjega življenja, nekaj, kar uspeva v drobnem detajlu vsakodnevnih interakcij”*.²⁷ Tu se da spremljati govorčevo lastno razumevanje svoje identitete, opazovati tiste znake oziroma indekse pripadnosti določeni identiteti, ki se izkazujejo v njihovih pragmatičnih akcijah, saj je sle-

²⁶ Gl. Praprotnik, 2012, 3-4.

²⁷ Antaki in Widdicombe, 1998, 2.

herna konstrukcija identitete pravzaprav govorceva “gledališka predstava” zase in za drugega.²⁸

Etnologi, antropologi in etnografi so že dolgo časa na svojih klasičnih terenih ugotavljali, da ljudje uporabljajo dobrine kot sredstvo za medsebojno komunikacijo, interakcijo in konstrukcijo identitet. In zdi se, da noben raziskovalni interes tega poprej ni bolj množično evidentiral kakor prav nedavne etnografske študije sveta uporabnikov mobilne in drugih sodobnih komunikacijskih in informacijskih tehnologij. Antropološke in etnografske študije kažejo, da je mobilni telefon kot tehnologija družbenega mreženja zavzel osrednje mesto pri vzpostavljanju in vzdrževanju današnjih medčloveških razmerij od področja dela, religije, ljubezni, spektakelskega uprizarjanja sebstva do osebnih manifestacij osamljenosti in družbene izključenosti.²⁹ Mobilni telefon je postal eden osrednjih virov, sredstev in pospeševalcev družbenih interakcij vsakdana. Še več, mobilni telefon docela realizira goffmanovsko idejo družbene interakcije in uprizarjanja družbenih vlog. V skladu z njegovo teorijo predstavitve sebstva v vsakdanjem življenju nekateri terenski uvidi (npr. Plant) prav na podlagi intervjujev z uporabniki mobilne telefonije ugotavljajo, da je mobilni telefon postal značilnost fragmentirane identitete, kot neke vrste opora sebstvu v kompleksnem družbenem svetu, in to interakcijo med človekom in aparatom lahko ponazorijo različne karakterizacije uporabnikov, od tradicionalno usmerjenih, ki škandalizirajo rabe mobilnih telefonov na javnih mestih z argumentom, da se rušijo meje med javnim in zasebnim prek vase usmerjenih ali introvertiranih uporabnikov, ki mobilni telefon v javnosti uporabljajo kar se da diskretno, nevsiljivo

²⁸ Gl. Praprotnik 2012: 19–14; Bucholtz in Hall 2003: 378–379, 380–381.

²⁹ Esbjörnsson, Juhlin in Weilenmann 2007; Horst in Miller 2006; Kotnik 2009; Plant 2002.

in pogosto oblikujejo “naježeni način” upravljanja zasebnosti na javnem kraju, do ekstrovertiranih, ki svoje telefonske pogovore ne le izdatno integrirajo v zunanje družbene situacije, pač pa jih z ekstravagantnimi in ekspresivnimi javnimi razkazovanji spreminjajo v svojevrstne goffmanovske predstave odrskega telefoniranja.

Telefonska etnografija Heather Horst in Daniela Millerja (2006) z Jamajke zaposluje številne goffmanovske diskrepantne vloge, ki jih z javno rabo mobilnega telefona odigravajo revni prebivalci iz ruralnih in urbanih predelov tega karibskega otoka. Dveletna etnografska študija (2005–2006) ob izrazitem razkoraku med velikim pomanjkanjem temeljnih dobrin za preživetje (domovanje, hrana) na eni in izdatnim opremljanjem informatorjev s tehnološkimi dobrinami (mobilni telefon, druge prenosne naprave) razkrije, da glavni atribut mobilnega telefona pri informatorjih ni ali ni več mobilnost, ki jo omogoča, pač pa predmet, ki ponuja možnost za intenziviranje že vzpostavljenih medčloveških odnosov, zlasti pri iskanju novih oblik socialne opore (urejanje družinskih problemov in poslovnih zadev prek mobilnega telefona, prekupčevanje z mobilnimi aparati ipd.). Njuna etnografija je pripeljala do uvidov, ki so bili skorajda povsem nasprotni od medijskih napovedovanj v nekaterih ameriških časopisih (npr. v *The Economist* leta 2005). Ugotovila sta namreč, da na Jamajki revnejši sloji prebivalstva mobilnega telefona ne uporabljajo pri iskanju službe, pa tudi jim ne pripomore k temu, da postanejo podjetniki. Iz socio-ekonomskih razlogov so mobilni telefoni postali glavno sredstvo pri organiziranju preživetvenih strategij revnih Jamajčanov, toda še pomembneje je, da zanje predstavljajo enega redkih uspešnih javnih izkazov njihove vključenosti v družbo. Za revnega Jamajčana je telefonski klic svojevrstna predstava za okoliško javnost, saj s tem pokaže, kako vrednoti svojo komunikacijo z drugimi ali pod kakšnimi pogoji mu mobilni telefon predstavlja prednost ali slabost, na primer

posedovanje mobilnega telefona kot statusni simbol, telefonski klic kot način preživetja ali način socialne vključenosti. Ne le jamajški, tudi drugi etnografski primeri³⁰ kažejo, da so prostorski, časovni in kulturni konteksti mobilnega telefoniranja lahko, rečeno z goffmanovskim besednjakom, interakcijsko dojeti kot primerni ali neprimerni, negativni ali pozitivni, dragoceni ali nepomembni, in v skladu s to zaznavo informatorji preigravajo in odigravajo posamezne telefonske vloge. Informatorji iz omenjenih etnografskih študij so v intervjujih izpovedali, da so njihove rabe mobilnega telefona povezane z interakcijsko prilagoditvijo, s pomočjo katere svoje rabe mobilnega telefona prilagodijo vsakokratni družbeni situaciji in vsakokratnim potrebam uprizarjanja osebne komunikacijske vloge v javnosti.

Sklep

Omenjene perspektive so namenjene v pomoč pri premišljenem projektiranju in organiziranju terenskega dela kakor tudi pri nadaljnjem zbiranju in obdelavi empiričnih podatkov kvalitativnega tipa, pridobljenih na intervjujski način. Ni pa nabor možnih koristnih perspektiv tu izčrpan, saj našteje perspektive niso toliko vezane na diferenciacijo disciplinarnih pristopov kakor na epistemologijo pojmovnih koncepcij, ki pojasnjujejo zamenljivost, spremenljivost, fluidnost in prilagodljivost subjektivnih in objektivnih pozicij, ki so ustvarjene v okviru raziskovalno postavljene družbene situacije, kakršna je intervjujska. Perspektiva torej ni toliko stvar metodološkega pristopa, kakor zadeva samo strategijo mišljenja neke družbene situacije oziroma nekega intersubjektivno določenega razmerja. Povedano natančneje, je stvar same zmožnosti refleksije različnih točk in pozicij pogleda na določeno profesionalno inici-

³⁰ Npr. Esbjörnsson et al., Kotnik.

rano oziroma formalno oblikovano družbeno okoliščino, katere rezultat je specifična intervjujska izmenjava kulturnih vsebin.

Refleksija strategij mišljenja subjektivnih in objektivnih pozicij v raziskovalni praksi izvajanja intervjujev je nujna podlaga za razumevanje kompleksne narave izmuzljivega obnašanja subjektivnih in objektivnih pozicij v intervjujskih dogodkih, za katere raziskovalci pogostokrat menijo, da jih povsem nadzorujejo in razumejo. Raziskovalec mora znati analitsko ovrednotiti tudi tista mesta v intervjujski situaciji, v katerih informator morebiti ne more spregovoriti, noče spregovoriti, ne zna spregovoriti, nima kaj spregovoriti ali ga raziskovalec ni zmožen nagovoriti, da bi spregovoril. To je transformativna moč razvoja tiste refleksivnosti raziskovalne vednosti, ki jo Bourdieu poveže z dilemo teorije prakse,³¹ in za katero menimo, da jo je mogoče uporabiti prav v trenutkih refleksije lastnih raziskovalnih strategij. Pri tem mislimo na tisto, čemur rečemo, da ima sicer informator kot objekt preučevanja to moč, da se izmakne, a da vendar sam intelektualni napor in raziskovalni proces pripeljeta do določene vsebine, čeprav morebiti drugačne od tiste, kakršno je pričakoval raziskovalec. V pričujočem prispevku obravnavane perspektive pravzaprav nastopajo kot strategije mišljenja družbene skonstruiranosti intervjuja kot raziskovalnega dogodka. Te perspektive omogočajo avtorefleksiven vpogled v to, kako se tako pri informatorjih kakor pri izvajalcih intervjujev konstituirajo takšni intersubjektivni pogoji, ki obe vpleteni strani navedejo k temu, da se nanje odzoveta s konstrukcijo partikularnih govornih dejanj, izjavljanja, interpelacije, nadzora, spomina ali pozabe, obrambnih mehanizmov avtomarginalizacije, dramaturške predstave sebstva ali se zatečeta k drugim oblikam skrbi zase.

³¹ Gl. Bourdieu, 1977.

Bibliografija

ANTAKI, Ch., WIDDICOMBE, S., ur. (1998): *Identities in Talk*, London, Sage Publications.

BERLINER, D. C. (2005): "The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology", *Anthropological Quarterly*, 78(1), 197–211.

BERNARD, H. R. (2011): *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*, Fifth edition, Lanham (MD), Altamira Press.

BERNARD, H. R. (2012): *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, Second edition, Newbury Park (CA), Sage Publications.

BERNARD, H. R., RYAN, G. W. (2010): *Analyzing Qualitative Data: Systematic Approaches*, Newbury Park (CA), Sage Publications.

BOURDIEU, P. (1977): *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.

BOURDIEU, P. (2002): *Praktični čut I, II*, Ljubljana, Studia Humanitatis [prev. Jelka Kernev Štrajn].

BOURDIEU, P. (2004): *Znanost o znanosti in reflektivnost*, Ljubljana, Liberalna akademija [prev. Drago Braco Rotar].

BUCHOLTZ, M., HALL, K. (2003): "Language and Identity", v: Duranti, Alessandro, ed., *A Companion to Linguistic Anthropology*, Basil Blackwell, Oxford, 369–394.

ESBJÖRNSSON, M., JUHLIN, O., WEILENMANN, A. (2007): "Drivers Using Mobile Phones in Traffic: An Ethnographic Study of Interactional Adaptation", *International Journal of Human-Computer Interaction* 22(1/2), 37–58.

FIRTH, R. (1936): *We the Tikopia: A Sociological Study of Kinship in Primitive Polynesia*, London, Allen and Unwin.

FOUCAULT, M. (1991): "Subjekt in oblast. Zakaj preučevati oblast: vprašanje subjekta", v: Foucault, M., *Vednost-oblast-subjekt*, izbral

in uredil Mladen Dolar, Knjižna zbirka Krt 58, Ljubljana, 103–120 [orig. “The Subject and Power”, objavljeno kot dodatek h knjigi Hubert Dreyfus – Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, The Harvester Press, Brighton, 1982 (ameriška izdaja Chicago University Press, 1982), 208–226; prev. Marjan Šimenc].

FREUD, S. (1977): *Predavanja za uvod v psihoanalizo*, Ljubljana, Državna založba Slovenije [orig. *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main; prev. Mara Volčič-Cvetko, Jani Razpotnik in Vital Klabus].

GOFFMAN, E. (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York, Anchor Books.

HALBWACHS, M. (2001): *Kolektivni spomin*, Ljubljana, Studia Humanitatis.

HORST, H., MILLER, D. (2006): *The Cell Phone: An Anthropology of Communication*, Oxford & New York, Berg Publishers.

LEŠNIK, B. (1997): *Subjekt v analizi*, Ljubljana, Studia Humanitatis.

KOTNIK, V. (2003): *Reprezentacije opere*, Ljubljana, Samozaložba.

KOTNIK, V. (2005): *Antropologija opere*, Koper, Univerzitetna založba Annales.

KOTNIK, V. (2009): “Magično, spektakelsko, obsesivno: K antropologiji rab mobilnega telefona”, v: Oblak Črnič, T., Luthar, B., ur., *Mobilni telefon in transformacija vsakdana*, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, 53–79.

KOTNIK, V. (2010): *Opera, Power and Ideology: Anthropological Study of a National Art in Slovenia*, Frankfurt et al., Peter Lang Verlag.

KOTNIK, V. (2102): *Operno občinstvo v Ljubljani*, Koper, Univerzitetna založba Annales.

MARKOWITZ, M., ASHKENAZI, F., ur. (1999): *Sex, Sexuality, and the Anthropologist*, Urbana & Chicago, University of Illinois Press.

MILENKOVIĆ, M. (2007a): *Istorija postmoderne antropologije: Posle postmodernizma*, Beograd, Srpski genealoški centar & Oddelek za etnologijo in antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Beogradu.

MILENKOVIĆ, M. (2007b): *Istorija postmoderne antropologije: Teorija etnografije*, Beograd, Srpski genealoški centar & Oddelek za etnologijo in antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Beogradu.

PLANT, S. (2002): *On The Mobile: The Effect of Mobile Telephones on Social and Individual Life*, dostopno: <http://www.motorola.com/mot/documents/0,1028,333,00.pdf> (18. 11. 2003).

PRAPROTNIK, T. (2012): "Procesi upomenjenja osmišljanja sveta in konstrukcija identitete", *Monitor ISH*, XIV(1), 29–53, Ljubljana.

SUDMAN, S., BRADBURN, N. M., SCHWARZ, N. (1996): *Thinking About Answers: The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology*, San Francisco, Jossey-Bass Publishers.

TRUC, G. (2011): "Le politique aux marges de la commémoration: Une ethnographie des cérémonies de commémoration officielle des attentats du 11 mars 2004 à Madrid", v: Berger, Mathieu & Cefaï, Daniel & Gayet-Viaud, Carole, ur., *Du civil au politique: Ethnographies du vivre-ensemble*, Peter Lang Verlag, Bruselj, 205–227.

TRUC, G. (2012): "Memory of Places and Places of Memory: For a Halbwachsonian Socio-Ethnography of Collective Memory", *International Social Science Journal*, 62(203/204), 147–159.